

Розділ VIII

Крим та Кримське ханство в XIII – першій половині XVII ст.

1. Італійські колонії в Криму

У другій половині XIII ст. на південному узбережжі Криму утверджуються італійські торгівельні республіки – Генуя і Венеція. Візантійський імператор Михайло Палеолог надав у 1261 р. італійцям, а в 1265 р. і венеціанцям право вільного плавання у Чорному морі. У 1266 р. генуезці купили у хана Менгу дозвіл влаштувати торгівельну факторію на місці давньогрецького міста Феодосії, яка була названа Кафою (Кафас). Одночасно венеціанці влаштувалися в грецькому місті Сугдеї (Судак) та Боспорі (Vosporo) – Керч. ***Між Генуєю і Венецією почалась запекла боротьба за чорноморські колонії, з якої переможцем вийшла Генуя.*** Вона заволоділа грецькими містами кримського узбережжя, в тому числі Херсонесом, Сугдеєю, Чембало (Балаклава), Лупико (Алупка), Форм (Форос), Луста (Алушта). У Тані (Азов) мали свої квартали і генуезці, і венеціанці. На чорноморському узбережжі Кавказу Генуї належали Анапа, Сухумі та інші міста. У Причорномор'ї вона володіла фортецями Монкастро (Акерман, Білгород-Дністровський), Олеша (Castrum Illicis), Матрега (Тмутаракань). ***Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї тягнулись від Дунаю до Кавказу.***

Татарське населення, яке проживало на території, підвладній генуезцям, було підпорядковане ординському ханові. Але у внутрішніх справах генуезькі колонії були абсолютно самостійними і залежали

лише від Генуї, звідки до них при-
силались консули. У той же час не-
стабільні відносини італійських
колоній з Ордою нерідко призводи-
ли до трагічних для генуезців
наслідків. При цьому не рятували
підписані з ханом угоди і фортечні
стіни. У 1299 р. військо хана Ногая
спалило Кафу, Сугдею, Боспор,
Кирк-Єр, Херсонес. У 1307 р. хан
Тохта знову захопив Кафу, щоб
помститися за продаж генуезцями

Рис. 8.1. Венеція

у рабство дітей, захоплених в улу-
сах Орди. У 1395 р. Кафу пограбу-
вав Тімур (Тімурленг), а в 1397 р. –
емір Едигей. Однак, генуезці, що
мали величезні прибутки від
торгівлі, щораз відбудовували свої
володіння і навіть розширювали їх.
У 1380-1381 рр. вони уклали угоду
з ханом Тохтамишем, за якою все

південне узбережжя півострова від Чембало (Балаклава) до Солдаї

(Судак) передавалося в їх повне володіння.

Крім італійських колоній, в Криму в XIII ст. знаходилися ще кілька
феодалних володінь. Одним з них був Херсонес. Після падіння
Візантії він підпав під вплив Трапезундської імперії, що виникла в
1204 р. В одному з письмових джерел йдеться, що 1223 р. Херсонес на
рівні з іншими містами південно-західного Криму платив Трапезунду
данину – «річні внески». З другої половини XIII ст., коли всю територію
на Чорному морі захопили італійські купці, Херсонес опинився
осторонь від морської торгівлі і став втрачати свій вплив. У кінці XV ст.
на місці колись багатого і впливового міста існувало рибальське посе-
лення. (Арабські письменники того часу називають Херсонес по-та-
тарськи – Сари-Кермен – Жовта Фортеця).

У XIII ст. виникає ще одне феодалне володіння в країні асів (аланів)
з містом-фортецею під назвою Кирк-Єр (Сорок Братів), або Кирк-Ієр
(Сорок місць), Кирк-Кор (Чуфут-Кале) біля Бахчисарая. На чолі алансь-
кого князівства стояли місцеві князі, які на противагу основній масі аланів
прийняли християнство. Вони володіли князівством аж до кінця XIII ст.,
коли його захопили ставленики хана Ногая – беки Яшлау (Сулешеві).

На гірському березі між Сугдеєю і Херсонесом знаходилися невеликі
фортеці, заселені в основному готами і греками. Про 40 таких
фортець згадує Г. де Робрук, посол французького короля Людовіка IX,
що проїздив Кримом 1253 р.

Існувало і невеличке поселення Ески-Кермен, яке входило до складу Мангупського князівства. Більшість цих міст і фортець – центрів невеликих володінь збереглися і після завоювання монголами в XIII ст. Кримського півострова.

КАФА (КАФФА, КАФАС, КЕФЕ)

Кафа була заснована генуезцями в 60-ті роки XIII ст., а у XIV-XV ст. вона набула значення найважливішого міжнародного центру торгівлі Заходу зі Сходом. Свого кафинського консула генуезці іменували «главою Кафи і всього Чорного моря», що мало тоді цілком реальний зміст. У другій половині XV ст. тут налічувалось до 8000 будинків з 70000 населенням. У XIV ст. її переважно населяли греки і вірмени, з часом росло й число татар. Надалі, у XV ст., особливо швидко росло вірменське населення. Їхня колонія в Кафі виникла на початку XIV ст., в 1439 р. вірмени склали вже половину всіх городян, а в 1475 р. – дві третини. Крім того, велика кількість вірмен мешкала в інших містах Східного Криму.

Рис. 8.2. Кафа. Гравюра XVII ст.

У місті жило і багато євреїв. Документи згадують серед жителів валахів (румун), поляків, грузинів, мінгрельців, черкесів. Це було велике багатомовне морське ремісниче і торговельне місто.

У гавані Кафи вантажилися товари з Поволжя, Середньої Азії, з Індії і Північної Русі. Велика питома вага припадала на вивіз зерна, що вирощувалося в Криму, на рівнинах Приазов'я і Прикубання; вивозилася і солоня риба. Продовольство направлялося, головним чином, у Константинополь. Він у ті часи забезпечувався переважно з Криму. Перебої в підвозі доводили візантійську столицю ледве не до

голоду. Про це розповідає візантійський хроніст Никифор Григора. **Крим став однією з житниць Європи.**

Займалися генуезці і работоргівлею (ринок рабів був заснований у 1266 р.). Невільників відправляли єгипетським султанам для їхнього війська і вивозили на Захід. Работоргівля, про яку прямо говориться в Статуті Кафи 1449 р., приносила генуезцям великі бариші.

У работоргівлі з Єгиптом, Сирією, Італією, Францією головним товаром були жінки. Генуезці закупували їх у XIV-XV ст. на чорноморських ринках у два рази більше, ніж чоловіків, а пізніше за одного раба брали чотири рабині, між іншим, незмінно за більш вищою ціною. В одному італійському документі того часу зазначена найбільша ціна, сплачена за 16-річну руську дівчину, — 2093 ліри, а «живий товар» збувався за ціною 136-139 лір за «штуку». Місцеві законодавці розробили юридичні норми для рабів. У Русильйоні діти «білих татарок», чії імена не збереглися в документах, вважалися рабами навіть тоді, якщо народжувалися вільними; у Венеції раб, який завинив, міг піддатися будь-яким тортурам.

Кафа XIV-XV ст. — інтенсивно розвинений ремісничий центр. Документи згадують булочників, м'ясників, кравців, кушнірів, миловарів, шкіряників. Великого значення в Кафі набули ремесла, пов'язані із суднобудуванням.

Розвиток внутрішньої торгівлі й ремесла, супроводжуваний «ростом грошового обігу», викликав необхідність випуску власної монети. Карбування її почалося в Кафі не пізніше кінця XIV ст. і тривало, можливо, з перервами, до 70-х років XV ст. Основною грошовою одиницею була дрібна монета — срібний аспр. На лицьовому боці містився герб Генуї і латинський напис, на зворотному — татарська тамга (спочатку тамга Орди, а з 30-х років XV ст. — тамга кримських Гіреїв) і арабський напис. Особлива монета чеканилася в Тані.

Ремісниче і купецьке середовище Кафи не було однорідним. Основну масу населення, економічно поневолену і політично безправну, складали «малі люди» («*populo minuto*»). Цій основній масі населення протистояла інша соціальна група — багаті купці і феодалі, лихварі і работорговці з числа генуезців, греків, вірменів («*populo grasso*»). Їх було небагато (у 1308 р. — 3000 чоловік, а наприкінці генуезького панування у 1475 р. — близько 1000 чол. на 70000 тис. населення). У 1320 р. в Кафі було створено католицьке єпископство, його єпархія простягалася від Сараю на Волзі до Варни в Болгарії. У середині XIV ст. тут було засновано єпископство вірменської православної церкви.

На чолі Кафи стояв консул, який щороку призначався з Генуї морською колегією і організацією, що називалася *officium Gazariae*, тобто урядом для Хазарії — кримського та азовського узбережжя. При консулі складалася рада провізорів (попечителів), в обов'язки якої

входило загальне спостереження за торгівлею, вона відала поліцією, будівництвом і міським благоустроєм. Крім того, існувала рада старійшин (8 чоловік), що призначалася консулом і була органом загального контролю. Далі йшли два массарії (керуючі фінансами) з цілим штатом чиновників, 16 синдиків (суддів), торгівельний і продовольчий комітети і воєначальник міста, що видав вартою. Цивільна влада знаходилася в руках базарного пристава, що збирав мито з привезених на базар продуктів і стежив за їх продажем, і відкупників різних зборів і податей (у Кафі стягувався податок за одержання посади, практикувався і продаж вигідних посад з публічних торгів).

У середині XV ст. пройшли деякі зміни в адміністративному устрої Кафи, викликані кризою, що спіткала тоді генуезькі колонії. 29 травня 1453 р. пав останній форпост, що протистояв експансії турків-осман – Константинополь. «Користь» від падіння Візантії скоро відчули і європейські держави, але понад усе постраждали генуезці, які мали великі торгові інтереси в Чорноморському регіоні. Константинополь був тією пуповиною, що зв'язувала генуезькі колонії в Криму з метрополією.

У травні 1454 р. біля берегів Кафи з'явилася турецька ескадра, що примусило генуезького консула виплачувати султану щорічну данину – три тисячі дукатів. Колоніальна адміністрація посилила податковий прес, і в основному він ліг на «*rorolio minuto*» – простий народ. Городяни були незадоволені постійно зростаючими податками і подорожчанням продуктів харчування, особливо після неврожаїв 50-х років XV ст.

Консолідації жителів колонії заважали і чвари між представниками різних національностей, і розлади між конфесіями. Все це призводило до хвилювань, які переростали у повстання. Так, у 1454 р. на вулиці вийшли озброєні жителі з лозунгами: *«Хай живе народ, смерть нобілям (багатим)!»* У 1471 р. протектори (розпоряджувачі) банку Святого Георгія послали консулу Кафи послання: *«... Ми схвалюємо, що ви придушили безладдя... Бажасмо, щоб ви і надалі зберігали там спокій і старалися, бо це залежить від вас, не допускати подібних безпорядків»*.

31 травня 1475 р. Кафу з моря обложили турки, кримські татари блокували місто з суші, а всередині його почалося повстання. **6 червня 1475 р. Кафа капітулювала.** Так завершилось панування генуезців у Криму і на Чорному морі.

СУГДЕЯ (СОЛДАЙЯ, СУРОЖ, СУДАК)

Виникнення і назва Сугдея пов'язане з предками сучасних осетинів (аланів). Греки і візантійці називали місто Сугдейєю, Сидагносом; слов'яни – Сурожем, тюрки – Судаком, Солтаком, Шолтаєю; генуезці – Солдайєю. Народження Сугдеї зафіксовано в Синиксарі – грецькій рукописній книзі: *«Побудована фортеця Сугдея в 5720 році*

(5720 років від «створення світу» і відповідає 212 р. н. е.)». У судацькій долині жили таври, алани, греки. У період раннього середньовіччя вона знаходилася під владою Візантійської імперії, Хазарського каганату, печенігів, половців (кипчаків), венеціанців. Венеціанці володіли містом з 1207 по 1365 рр.

У XIII ст. монголи грабували місто у 1223, 1238, 1248 та 1249 рр. Востаннє вони обклали його даниною і посадили там намісника. Залежність від татар спочатку, очевидно, ще слабо відчувалася і виражалася лише в данині, яку місцеві правителі (севасти) регулярно відвозили хану Батію. Здійснивши набіг, татари йшли, населення поверталось і місто оживало. Про це розповідає сучасник – арабський письменник Ібн-Ал-Асир. І тільки в 1299 р. орди Ногая повністю знищили Судах.

З 1265 по 1365 рр. в Сугдеї вели торгівлю венеціанці з торгового дому братів Поло. У 1289 р. тут був венеціанський консул. За словами арабського письменника Ібн-Батути, «*тодішня торгівля Сугдеї дорівнювала Кафі*». У кінці XIII ст. венеціанці спробували витиснути з Чорного моря генуезців і в 1296 р. захопили Кафу, але у 1299 р. генуезці її повернули. А в 1365 р. захопили у Сугдею. З цього часу безроздільними господарями південного узбережжя Криму від Чембало до Боспора (Керчі) стали генуезці.

Внутрішнє життя Сугдеї регламентувалося Статутом колонії, прийнятим в 1449 р. в Генуї. Консул призначався в метрополію терміном на рік, але підпорядковувався консулу Кафи. Він же був головнокомандуючим, казначеєм, комендантом фортеці. У ній знаходився невеликий гарнізон – 120 солдатів і 8 кінних стражників під начальством двох підкомендантів. Під час військових дій в Сугдеї головною військовою силою було міське ополчення, що нараховувало близько 1000 чоловік. При консулі працював комітет попечителів, призначених з жителів Сугдеї, – одного італійця, другого – грека. В середині XV ст. в місті проживало від 30 до 40 тисяч чоловік, а на його околицях ще 50 тисяч (для порівняння, в Парижі в середині XV ст. проживало близько 100 тисяч, у Константинополі перед захопленням турками-османами – 40-50 тисяч).

Протягом 1341 – 1414 рр. у Сугдеї була збудована фортеця з 14 баштами (вона збереглася до наших днів). Головна башта, або Консульський замок, був притулком останнього консула Сугдеї Христофора ді Негро, який, за переказами, згорів у ній при штурмі у червні 1475 р.

2. Князівство Феодоро (Готське князівство)

Князівство Феодоро виникло наприкінці XII ст. (його населяли християнські готи, греки, візантійці та караїми). Правителі були вихідцями із знатного вірменського роду Гаврасів-Таронітів. Столицею стало місто на горі Мангуп, в VII-VIII ст. воно мало назву Дорос, у джерелах XIV-XV ст. називалося Феодоро або Мангуп.

Коли в XIII ст. в Криму з'являються монголи, правителі Феодоро встановили з ними мирні відносини і утрималися в своїх володіннях.

Історична довідка

МАНГУП (Мангуб, Манкюп, Мангун-Кале, Ман-Кермен, Феодоро). Місто розташоване за 18 км на південь від Бахчисарая. Засноване в VI ст. н. е. Населяли його спадкоємці тавро-скіфів, сарматів (аланів), готів, візантійців, караїмів. З кінця XIII ст. – політичний центр готсько-грецького князівства Феодоро. Протистояло татарам і генуезцям, доки в 1475 р. його не завоювали турки-османи. Після приєднання Криму до Росії (1783 р.) Мангуп перестав існувати як населений пункт. Руїни Феодоро-Мангуна (фортеці, цитаделі та ін.) нині входять до складу Бахчисарайського історико-культурного державного заповідника.

Князівство Феодоро посідало помітне місце не тільки в історії Криму, але і в Східній Європі. Збереглися документи, згідно з якими донька князя Олексія у 1426 р. одружилася з Трапезундським царевичем, який став останнім імператором; дочка князя Ісаака Марія в 1472 р. вийшла заміж за Стефана III, господаря Молдавського князівства. Другу дочку Ісаак просватав за сина Івана III. Великий князь московський погодився і доручив вести переговори з цього приводу послу Старкову. Шлюб не відбувся через завоювання турками Криму в 1475 р.

Гавраси перебували в родинних стосунках з візантійськими імператорами з дому Палеологів, чий герб – двоголовий орел – зображено на плитах з написами мангупського князя Олексія, *«владики Феодоро і Помор'я»*. Він правив з 1420 по 1434 рр. У цей час населення князівства налічувало 200 тисяч осіб. У 1427 р. князь побудував фортецю Каламіту (Інкерман), під захистом якої знаходився однойменний морський порт, що став конкурентом генуезців.

Вважаючи своє становище досить міцним, Олексій вступив у відкриту боротьбу з генуезцями і в 1433 р. захопив фортецю Чембало. Але надісланий з Генуї флот швидко повернув фортецю, а потім розгромив і Каламіту, захопивши в полон сина Олексія, також Олексія. Невдовзі після завершення військових дій княжича відпустили, і в 1434 р. по смерті батька він став правителем Феодоро. Каламіту згодом відбудували.

Рис. 8.3. Турецьке військо

Напередодні турецького захоплення Криму, в 70-ті роки XV ст. відносини між Феодоро і Кафою стають дедалі дружнішими. У 1471 р. князь Феодоро Ісаак відвідав Кафу і уклав союз з генуезцями. Але в першій половині 1475 р. розгорнулася боротьба за престол у Феодоро. Дізнавшись про смерть Ісаака, його племінник Олександр швидко прибув із загоном в 300 воїнів з Молдавії, де перебував у вигнанні. Йому вдалося відбити престол у сина Ісаака. Але дні Феодоро вже були полічені; влітку цього ж року турки-османи при підтримці татар висадили військо на кримському узбережжі і на початку липня підійшли до Мангупа.

Озброєні вогнепальною зброєю і знятими з кораблів гарматами, турки і татари п'ять разів ходили на приступ, але взяти місто не змогли. Фортеця впала в грудні 1475 р. в результаті хитрощів турок. Князь Олександр та інші чоловіки, представники княжої родини, загинули у в'язниці в Стамбулі. Живим залишили лише малолітнього сина князя. Турки лишили за ним титул мангупського князя, але реальної влади ні він, ні його нащадки ніколи не мали.

Захопивши гірський Крим, турки утворили Мангупський кадилік – судово-адміністративний округ з центром у Феодоро, включивши до його складу не лише територію колишнього князівства, а й частину генуезьких володінь у південно-західному Криму (зокрема Чембало, перейменованого в Балаклаву). Кадилік підпорядковувався безпосередньо султану Османської імперії. Фортеця Феодоро, перебудована турками, проіснувала до XVIII ст.

Історична довідка

КРИМСЬКІ ТАТАРИ. Починаючи з епохи античності і до XIII ст. Кримський півострів називався Таврікою, Таврією, Тавридою. Назва “Крим” відома тільки з XIII ст., коли Таврію захопили монголи. Згодом ця назва закріпилася за півостровом. Після утворення в XIII ст. Улуса Джучі у Криму оселяється частина монгольських і тюркських народів, основу яких склали кипчаки.

В історичній літературі висловлювалася думка про те, що саме на основі цих степових племен формувалися кримські татари. Але питання про їх походження є дуже складним і невіршеним наукою. Кримські татари історично і етнічно були пов’язані не тільки з кипчаками, але й з іншим тюркомовним населенням краю. Зокрема, південнобережні татари належали не до кипчацької, а до так званої огузької групи тюркських мов.

Тому кримських татар не можна вважати прямими нащадками монголів. Їхнє формування відбувалось надто складним шляхом. Процес формування кримських татар як окремого етносу тривав XIII – XVI ст. Як результат, у Криму вишикли дві основні групи кримських татар: південнобережні та північнокримські (степові), які відрізняються антропологічними ознаками і мовою.

До першої групи відносяться мешканці Південного узбережжя, гірського та передгірного Криму, в етнології яких взяли участь нащадки стародавніх племен киммерійців, таврів, скіфів, греків, аланів, готів, гунів, хазарів, генуезців і частково кипчаків, а також турки-сельджуки, які почали переселятися в Крим в XIII ст. Південнобережні кримські татари відрізняються від степових татар відсутністю монголоїдних ознак і мовою. До складу північнокримських татар, які сформувалися в степовій смузі, ввійшли, головним чином, кипчацькі племена, а також залишки хазар, печенігів, гунів, монголів і ногайців.

Через історичні та інші причини кримські татари відрізняються від татарського населення Поволжя, Приуралля і Сибіру. Головним чином це виражено у специфіці зовнішності, матеріальній та духовній культурі. Кримські татари виділяються своїм більш європеїдним антропологічним типом, своєрідними рисами побуту, звичаїв, мови.

3. Кримське ханство

КРИМ У СКЛАДІ ОРДИ

Серед держав-спадкоємців Улусу-Джучі Кримське ханство займало особливе місце. Зручне географічне розташування півострова, самою природою захищеного від нападів, здавалося б, створювало передумови для формування незалежного політичного організму. Але Кримське ханство склалося дуже пізно (30 – 40-ві рр. XV ст.) і ще в середині XV ст. підпорядковувалося Орді. Як самостійна держава воно проіснувало недовго, але весь час відігравало помітну роль у Причорномор’ї, змушуючи рахуватися з ним наймогутніших сусідів.

Перше вторгнення монгольських армій на Кримський півострів припадає на 1223 р., коли загони під командуванням Джебе і Субудея зробили рейд по причорноморських степах.

Пройшовши весь півострів з півночі на південь, монголи рушили на багатий Судак. Розоривши і пограбувавши місто, вони покинули півострів, попрямувавши до Центральної Азії. Це був короткочасний набіг. Справжнє нашестя на Крим монгольські загони зробили під

командуванням хана Батия в 1239 р. Кипчаки, що жили в степових районах, були розбиті, міста і городища в передгір'ях і на узбережжі були спалені, а частину населення рекрутували в армію. Недосяжними для монгольської кінноти стали лише замки і невеликі фортеці, розташовані в глибині гірського масиву. У 1242 р. монгольські загони повернулися із Західної Європи в причорноморські степи, і Крим перетворився в улус Орди.

В адміністративному відношенні становище півострова було таким, як і решти частин Орди. Кримом управляв улусний емір (темник), що отримував цю територію у тимчасове феодалне володіння від хана за службу. Улусному еміру підпорядковувалися дрібніші феодалі – тисячники, сотники і десятники, кожен з яких мав володіння з визначеною кількістю населення. Прості кочівники мали численні господарські повинності, виплачували різноманітні податки в ханську казну і на випадок війни мали за наказом прибути для служби в повному бойовому спорядженні.

Рис. 8.4. Карта Криму, складена Я. Сандраром на основі карт Боплана (1687)

У другій половині XIII ст. монголи захопили вірменську колонію Сурб-Хач («Святий Хрест») – Солхат. Це місто під назвою Крим ста-

ло адміністративним татарським центром. В розумінні монголів слово «Крим» означало ставку правителя півострова і одночасно підпорядковану йому територію. (Існує багато здогадів щодо походження назви «Крим». Згідно з одним із них слово «Крим» (Кирим) вживається в тюркській мові у значенні «рівчак», «земляне укріплення», тобто місто. Нова гіпотеза про походження назви «Крим» належить Е. Мурзаєву, який бере цей топонім з монгольського слова «кирим, хирим, херен» – товста стіна).

Крим вважався володінням ординських ханів, але не був їх резиденцією. Монголи жили всередині і на півночі півострова. Крім того, на початку вони повністю в Криму не осідали, а залишалися тут на зиму, а влітку знову йшли в степи Причорномор'я. При цьому кожен улус мав у Криму свою зону для зимівлі. З часом осілі улус-беї утворили свої бейлики (вотчини), які у XV ст. перетворились на феодальні князівства, майже незалежні від хана, зі своєю адміністрацією і судом і зі своїм власним військом. З головних родів Криму виходили «карачі» – основні радники хана. Турецький дослідник Х. Іналджик називає Крим свого роду федерацією чотирьох родів під главенством старшого карачі з роду Ширин. Ш. Лемерсьє-Келькеже вважає, що політична влада в Криму була розділена між династією Гіреїв і кочовою знаттю – чотирма родами з оточення хана Батия.

ВИНИКНЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

На початку XIV ст. розбрат сприяв ослабленню центральної влади Орди в Криму. Так хан Джанібек (син Узбека) після невдалої спроби захопити Кафу у 1347 р., уклав з генуезцями союз, зробивши їм істотні поступки. Царювання Бердибека, сина і спадкоємця Джанібєка, відзначається мусульманськими істориками як фінал Ординської монархії. По його смерті еміри, що керували окремими провінціями, почали претендувати на самостійність.

В утворенні окремого від Орди ханства в Криму, крім місцевих ханів, були зацікавлені Литва і Московське князівство. (Литва і Москва планували використати кримських ханів проти Орди). Створенню Кримського ханства багато в чому сприяли і турки, що вбачали в ньому союзника в боротьбі з генуезцями. Не заважали цьому і недавні вороги татар – генуезці, які привозили сільськогосподарську продукцію з районів, захоплених татарами, і тому потребували миру з татарами.

Встановлення ханської влади в Криму відбулося в першій половині XV ст. з появою у 1427-1428 рр. Хаджи-Девлет-Гірея, засновника династії Гіреїв (Гераїв – достойних, шанованих), який спробував об'єднати весь Крим під свою владу.

Питання про походження ханського дому Гіреїв (Гераїв) досі не з'ясоване. Більшість дослідників вважають, що перший хан Хаджи-Девлет-Гірей – прямиий нащадок Чінгіс-хана по лінії одного з його синів

Джучі-хана. У сходознавстві прийнята точка зору, що Хаджи-Девлет-Гірей був нащадком Джучі-хана в одинадцятому поколінні.

На думку російського сходознавця професора В. Смирнова (1846-1922), Хаджи-Девлет-Гірей – це прізвисько, а справжнє ім'я – Даулет-бірди, і він був сином хана Таш-Тімура (кінець XIV ст.). Сучасний історик В. Возгрін вважає, що Хадж-Девлет-Гірей був представником двох могутніх кримських родів Ширинів та Биринів. В юні роки він жив при дворі литовського князя Віговта, що й дало йому можливість утвердитися на престолі при підтримці Великого князівства Литовського. Найпоширенішим є віднесення цієї події до 1443 р., однак існують інші точки зору – 1425, 1428, 1433 та 1449 рр. У будь-якому випадку мова йде про видатну подію на теренах Східної Європи, а саме – про постання потужної державної структури – Кримського ханства. У цьому процесі роль хана Хаджи-Девлет-Гірея важко переоцінити.

Одні історики вважають, що повністю незалежним від Орди Кримське ханство стало у 1455 р., інші – у 1470 р. Але як би не було, в ці часи все більшою ставала його залежність від Туреччини, яка у 1453 р. завоювала Візантію (Константинополь).

Заволодівши південними берегами Чорного моря і виходом до нього, Османська імперія прагнула оволодіти і північними, і східними його берегами. Проникнення турків у Крим почалося ще в XIII ст. У 1222 р. війська турків-сельджуків під проводом Аладдіна-Кейкубада захопили і пограбували Судак. У 1261 р. у Крим переселилась велика група сельджуків на чолі з султаном Ізз-ад-діном-Кейкаусом, який володарював над Солхатом і Судаком. Саме з цими переселенцями у Криму почали утверджуватися мусульманські впливи.

Коли в 1466 р. Хаджи-Гірей помер, між його синами почалася боротьба за престол. У 1468 р. кримським ханом став Менглі-Гірей, але в 1474 р. його розбив ординський хан Ахмед і посадив на кримський трон сина Джанібєка. Менглі-Гірей вирушає до Туреччини, заручається підтримкою султана в обмін на генуезькі міста і території, збирає в Криму своїх прихильників і разом з турецькою ескадрою Кеду-паші у **1475 р.** штурмує Кафу. Після чотириденного бомбардування Кафа здалась. Далі турки взяли Анапу, Суддею, Тану, Боспор, Монкастро і решту генуезьких фортець. Було розгромлено і князівство Феодоро. ***З політичним впливом християнських центрів у Криму було покінчено. Після цієї події у 1475 р. Кримське ханство стає васалом Османської Туреччини.*** Південна берегова смуга Криму і Азов залишаються під безпосередньої владою султана; хани в майбутньому мали призначатися султаном, але обов'язково з роду Гіреїв. Вони були зобов'язані за вимогою султана прибувати до нього на допомогу з військами, султан при цьому не повинен був втручатися у внутрішні справи ханства; кримським ханам надавалось право безпосередніх відносин з іноземними державами.

Водночас турки створили в Пониззі Дністра дві адміністративні одиниці, якими управляли безпосередньо Бендерське та Білгородське санджакбейство. У рамках турецької політики у Причорномор'ї важливе місце відводилося містам-фортецям з сильними гарнізонами, які будувалися на ключових географічних позиціях. Це – Киля, Акерман та Хаджибей у пониззі Дністра, Очаків (Ак-Чакум) – біля гирла Південного Бугу, Тягин – у пониззі Дніпра. На довгий час вони стали справжніми форпостами турецького впливу у Причорномор'ї.

Історична довідка

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО з 1475 р. перебувало у васальній залежності від турецьких султанів. Хан Менглі-Грей, який був захоплений турками під час взяття Кафи, піддався Мегмету II Завойовнику за умов постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта обіцяла призначати ханів у Крим лише з династії Грейів (хан як васал султана перебував на становищі "тікме" – призначеного), надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями. Історики відзначають, що у своїх васальних зобов'язаннях перед турецькими султанами кримські хани мали більшу незалежність у своїй внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі.

ПОРТА – в літературі і європейських дипломатичних документах XV–XVI ст. офіційна назва турецького уряду, власне – канцелярії великого візира і Дивана (Державної Ради) Турецької (Османської) імперії. Назва походить від французького слова *porte* – *двері, ворота, вхід до канцелярії великого візира*. Вживалися також терміни: *Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта*.

В історіографії відносини Кримського ханства з Османською імперією не мають однозначної оцінки. Питання про ступінь і характер васалітету Криму досі залишається спірним.

Історик XVI ст. М. Стрийковський писав, що **«турок тримає кримську орду напоготові, як мисливець держить в своїх руках напоготові зграю хортів»**. Тобто турки використовували Кримське ханство як засіб тиску на Польщу і Москву.

Російський історик XIX ст. В. Смирнов висунув теорію повної несамостійності Кримського ханства протягом всієї історії. За його словами, з 70-х років XV ст. Крим став покірним васалом Порти. Владу кримських ханів він розглядав як «тимчасове доручення, строки якого залежали від ступеня прихильності і довіри старшого (Порти) до свого підручного».

Польський історик Л. Колянковський, як і В. Смирнов, вважає кримського хана повним,

хоч і не завжди слухняним васалом Османської імперії з 1475 р.

Турецький дослідник Халіл Іналджик пише, що кримські хани проводили незалежну політику, особливо у першій половині XVI ст.

Американський історик В. Остапчук зазначає, що **«хоча Кримське ханство було васалом Порти, замість сплати данини воно отримувало щорічні дотації від Порти, за що кримські військові сили на випадок військової кампанії мали бути разом з османськими. Династія Грейів че-**

рез своє чингизидське походження мала вище місце в тюрксько-монгольському суспільстві, ніж височки з османських династій. І все ж багато послань ханів Гірейв були адресовані візирю та іншим офіційним особам, що посідали високе становище, але не самому султану, що свідчило про рангову перевагу останнього». Точку зору В. Остапчука поділяє в основному і російська дослідниця О. Хорошкевич.

Таким чином, можна підсумувати, що відносини між Кримським ханством і Османською імперією будувалися на політичному верховенстві султана. Вони були напіввезалежними – напівконкурентними при військових діях заради оволодіння новими територіями, зокрема Угорщини і Польщі, Османською імперією, півдня Східної Європи Кримським ханством. В економічній галузі їх основою був розподіл між васалом і сюзереном прибутків від торгівлі в Кафі, зацікавленість в яких міцно цементувала їхні зв'язки.

ТЕРИТОРІЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Територія ханства розділялась на дві частини: постійну територію зимового перебування – власне Крим, і прилягаючу до неї літні кочувань. Ханству належав степовий Крим, північні схили Кримських гір; узбережжя з 1473 р. було під владою Османської імперії.

Північні сухопутні кордони власне ханства, а не території його літніх кочувань, були незначними – це вузький перешийок Перекопу. На початку XVI ст. після розгрому Великої Орди біля рову, який захищав перешийок, була збудована фортеця Ор-Капу (Двері фортеці), відома в Україні як Перекоп. Після цього територія на південь від рову і фортеці отримала назву Старого Перекопу, а кримських татар стали називати перекопськими татарами.

На заході після будівництва Іслам-Кермена на Таванському пе-

Історична довідка

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО – держава Гірейв (Гірейв) – і на Русі, і в Литві спочатку називалася Ордою, іноді в поєднанні з іменами хана: Орда Менглі-Гірея.

На початку XVI ст. Кримське ханство стало називатися Велика Орда, або Великий Улус. Вживався і термін “юрт” в значенні “територія кочовок улуса”. Але найпоширенішим на Русі була назва Крим, а в Литві – Перекоп.

Історична довідка

ОР (крим.-тат. – рив, Перекоп; Ор-агзи – Орські Уста; Ор-Капу – двері фортеці – кримська назва Перекопу).

Дата виникнення перекопського рову невідома. Перекопський перешийок шириною від 8 до 23 км. Розташований він, починаючи від затоки Азовського моря – Сиваша і до Перекопської затоки, частини Киркиницької затоки. На Перекопі була збудована фортеця Ферах-Кермен (араб.-крим., тат. – “місто радості, весела фортеця”), гарнізони якої складали яничари. Від моря до моря в часи Мехмед-Гірея була зведена кам'яна стіна висотою 10 аршинів і 3 – шириною (за даними Евля Челебі). Біля підніжжя фортеці Ферах-Кермен було споруджено дві подвійні башти із залізними воротами, через які можна було проникнути на півострів.

ревозі через Дніпро (1504-1506 рр.) ханство стало контролювати всю південну течію ріки. У 1510 р. цей район став місцем постійного кочування кримчаків. На крайньому заході володіння ханства простягались до басейну р. Сині Води. Східним кордоном був басейн р. Міуса (Молочна Вода), але до самого Міуса кочування кримців, як правило, не доходило. Крім того, кримські хани отримали від султана частину Бессарабії і частину «доходів» з Молдавії. Після остаточного розгрому Орди Кримське ханство стало контролювати територію між Доном і Кубанню.

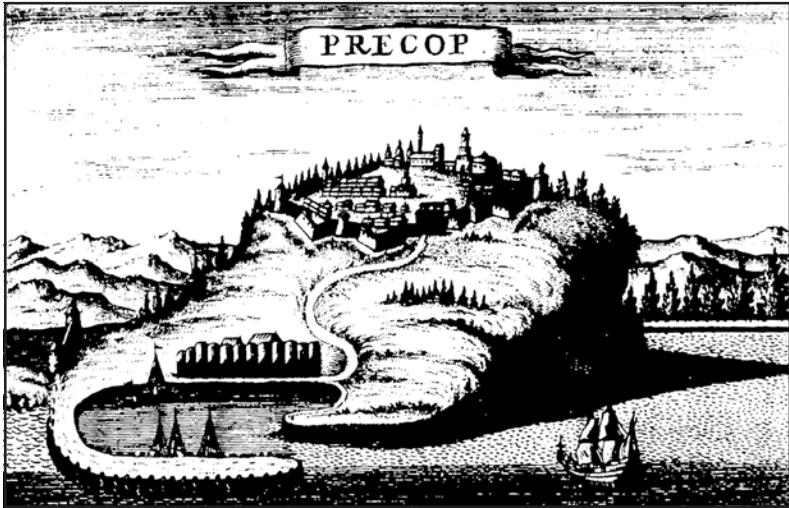

Рис. 8.5. Перекоп. Гравюра XVII ст.

Столицею ханства до кінця XV ст. залишався Старий Крим (Ескі-Кирим), потім на короткий час вона переноситься в Кирк-Єр, а з 1503 р. резиденцією Гіреїв стає Бахчисарай («місто садів»).

Отже, в першій половині XVI ст. Кримське ханство фактично охоплювало не тільки степовий і передгірний Крим (південний і частково гірський Крим належав туркам), але і степові простори між низов'ям Дніпра і Дону, а також степ між Доном і Кубанню. Площа Кримського ханства складала 250 тис. кв. км. при всій території Криму у 27 тис. км². Загальна чисельність кримчаків визначається дослідниками в межах 200-300 тис. чоловік, з яких близько 25% належали до жителів ногайських степів.

Наприкінці XIII ст. зі складу Улуса Джучі виділилась орда під проводом темника Ногая. У другій половині XVI ст. татари на чолі з Казимурзою (Казіїв улус) відокремились від Ногайської Орди та відкочу-

вали під Азак (Азов), де утворили орду «*Малі Ногаї*». Вони признали зверхність турецького султана та кримського хана і розселились на північ від Перекопу, під Азаком і між Доном і Кубанню. Тому що можливості кочування між Буго-Дністровським лиманом і гирлом Дону були обмежені, ногаїці постійно ворогували за пасовиська на Правобережжі з Білгородською ордою, а на Лівобережжі – з Кримськими улусами. Згодом, у першій половині XVII ст. *Малі Ногаї* розпалися на Білгородську (Буджакську), Єдисанську, Єдичкульську (Єдишкульську), Джамбуйлуцьку (Джамбойлуцьку) орди, які розселилися по причорноморських степах аж до Дунаю.

Білгородська орда (орда Малих Ногаїв, Буджакська, Добруджська) займала степи Буджака між гирлами Дністра і Дунаю. Татари почали селитися в цій місцевості ще до XIV ст. У XVI ст. білгородський мурза Бакаї часто очолював напади білгородських татар на Польщу та Російську державу. Масовий приплив ногайських татар в білгородські степи стався на початку XVII ст. Населення Білгородської орди займалось скотарством (розведенням коней, великої рогатої худоби та овець). На відміну від інших ногаїв, населення Білгородської орди частково займалось землеробством — вирощувало пшеницю, жито, ячмінь, просо. Однак головним джерелом збагачення феодалної верхівки залишалися грабіжницькі напади на сусідні країни.

Єдисанська (Очаківська) орда — займала південноукраїнські землі між Дніпром, Південним Бугом і Дністром від узбережжя Чорного моря до р. Кодими. Очаків (адміністративний центр орди) та навколишня місцевість між Бузьким лиманом і Делиголем знаходилися під безпосередньою владою султанської Туреччини. Решта території була у васальній залежності від Кримського ханства. Населення Єдисанської орди займалося скотарством, торгівлею і частково землеробством. Продавали головним чином зерно і сіль. Очолював орду каймакан з роду Гіреїв, який призначався кримським ханом. Феодална верхівка Єдисанської орди постійно втягувала чоловіче населення краю в грабіжницькі напади на українські, російські, польські та інші землі.

Єдичкульська орда з другої половини XVI ст. кочувала в степу між Дністром і Дунаєм. Правителями цієї орди були феодали-мурзи, на чолі яких стояв сераскир-султан також з роду Гіреїв. Крім того, управління ордою здійснював спеціальний ханський чиновник — яли-агаси, обов'язком якого було збирання данини для хана. У 1706 р. правителі Єдичкульської орди звернулися до турецького султана з проханням звільнити їх від підпорядкування кримському хану і прийняти у своє безпосереднє підданство, зобов'язуючись при цьому щорічно платити султану велику данину і постійно брати участь у війнах. Однак Порта відхилила цю пропозицію, зобов'язавши султанським фірманом задунайське населення підкорятися кримському хану. У середині XVIII ст. за розпорядженням кримського хана Єдичкульська орда перекочувала на лівий

берег Дніпра і зайняла територію від Кизикермена до гирла р. Конки і від Дніпра до верхів'їв рік Конки і Берди.

Джамбуїлуцька (Перекопська) орда заснована ногайськими племенами, що переселилися в другій половині XVI ст. з північно-кавказьких степів, кочувала між Перекопом, Дніпром і р. Бердою.

Зобов'язання ногайських мурзів перед кримським ханом полягали в наданні йому певної кількості військових підрозділів, передача частини здобичі та виділення грошей за кожного полоненого. Разом з тим влада ханів над цими ордами в окремі періоди була досить умовною – у 1621 р. Кан-Темір-бей із роду Мангітів, міняючи попередній сюзеренітет хана, склав присягу султану Осману II. Лише після певних військових дій хану Магмет-Гірею III вдалося схилити ногайців до покори. Проте подібні випадки у взаємовідносеннях кримчаків з підлеглими їм ордами траплялись і в наступні роки. У васальній залежності від Кримського ханства перебували також черкеси, які мушили сплачувати кожному новопризначеному хану данину «живим товаром» – 300 хлопчиків і дівчаток, а один із синів хана жив на землі черкесів, виконуючи обов'язки головнокомандуючого.

Територія Кримського ханства була поділена на ханський наділ і князівства (бейлики), якими керували глави родів (беї). Беї мали право одружуватися з ханськими дочками, не голити бороди, як і хан, відправляти своїх послів до іноземних володарів. Беї нерідко воювали між собою і самостійно чинили наскоки на чужі землі. Хан не мав права вимагати податки ні з беїв, ні з їхніх васалів. Навіть іновірці (греки, вірмени та інші), підданці беїв, не сплачували ханові податків. Корінними кримськими родами були **Ширини** (улус яких знаходився в Старому Криму від р. Карасу до Керчі і сусідив з Османською Кафою),

Барини (карасубузарське каймаканство – нинішній Білогорськ), **Кипчаки** (намісники в Кирк-Орі), **Аргини** (улус в районі Кафи і Судака).

Беї Ширини, Барини, Кипчаки, Аргини називалися «карачі». Вони не лише впливали на рішення ханів, але і на вибори ханів, і навіть неодноразово скидали їх. На користь беїв йшла десятина усїєї худоби, що перебувала в особистій власності татар, і з усїєї здобичі, захопленої під час грабінницьких нападів, що організовувались феодалною аристократією, яка одержувала також виторг і від продажу бранців.

Історична довідка

ДИНАСТІЯ ГІРЕЇВ (Герайів) – точних повідомлень про походження чи значення слова “гірей” нема; можливо, воно відносилось до етноніму – назви роду чи племені гірей (кирей), бо роди з подібною назвою зустрічались серед тюрків Середньої Азії, Казахстану і Західного Китаю. Згідно з легендою торгомовного населення Криму вихователем (аталиком) царевича, майбутнього засновника династії, була людина, що належала до роду Гіреїв. Починаючи від Менгі-Гірея, сина Хаджи-Гірея, цю частину імені стали давати кожному царевичу як складову подвійного імені.

Кримськими ханами завжди були представники роду Гіреїв. З 1502 р. вони мали титул: «Улуг Йортнинг, ве Техти Кирымнинг, ве Дешти Кипчакнинг, улуг хани», що означало Гіреї «*Великий Хан великої Орди і престолу (держави) Криму і степів Кипчака*». До османського вторгнення кримські хани або призначалися своїми попередниками, або обиралися представниками вищої аристократії, насамперед, карачбеями. Але з часу турецького завоювання Криму вибори хана здійснювалися надзвичайно рідко, це було винятком. Скинутих ханів відсиляли на острів Родос. Було чимось надзвичайним, якщо хан зберігав свій сан більше, ніж п'ять років. За існування Кримського ханства на престолі побувало, за свідченням В. Смирнова, 44 хани, але правили вони 56 разів. Це означало, що того самого хана то скидали з престолу за якусь провину, то знову саджали на престол. Так тричі були на престолі Менглі-Гірей I, Каплан-Гірей, а Селім-Гірей виявився «рекордсменом» – його зводили на престол чотири рази.

До ханських прерогатив належали: публічна молитва – хутба (тобто проголошення йому «за здоров'я» у всіх мечетях), видання законів, командування військами, карбування монет. Економічною опорою хана було власне землеволодіння – домен. Крім цього, хану належали всі соляні озера, а також необроблені землі. Але прибутки хана склались здебільшого не з надходжень від експлуатації домена, а від загальнокримської торгівлі трофеями від набігів.

Згідно з мусульманським правом (Чингізове торе) в Криму до початку XVII ст. зберігся звичай, за яким спадкоємцем хана призначався не його син чи найближчий родич по генеалогічній лінії, а старший в роді Гіреїв. У 1607 р. хан Гази-Гірей з метою зміцнення ханської влади встановив новий порядок престолоспадкоємництва – від батька до сина.

Другим за значенням після хана був калга-султан – намісник держави. Резиденція калги-султана була в місті недалеко від Бахчисарая, називалася вона Ак-Мечеть. У нього були свій візир, свій диван-ефенді, свій кади, його двір складався з чиновників, як і ханський.

Рис. 8.6. Татарський хан

За калгою в ієрархічній градації стояв нуреддин-султан, як працювало, його брат. Стосовно калге він був тим же, що і калга стосовно хана. Під час відсутності хана і калги брав на себе командування армією. Він жив у Бахчисарай.

Історична довідка

БЕЙ (бек, бий) – в Криму титул начальників дворянських і деяких військових родів (наприклад, перекопський бей – комендант фортеці Ор (Перекоп)). Цей титул часто замінювали арабським синонімом **емір**.

КАЛГА (від монг. **ворота**) – в Криму співправитель хана, управляв правою (східною) частиною ханства і предводитель правого крила його збройних сил.

НУРЕДДИН – (араб. “світло віри”) – в Криму другий після калги співправитель хана, що управляв західною (лівою) частиною ханства і предводитель лівого, меншого, за кількістю крила військ.

КАРАЧІ (від монг. **підданий**) – в Криму титул бейів, начальників чотирьох (п’яти) наймогутніших феодалних родів, які відігравали значну роль у внутрішній і зовнішній політиці ханства.

МУРЗА, МИРЗА – титул кримських дворян.

МУФТІЙ (араб. **той, що видає постанови**) – знавець мусульманського канонічного права (шаріату), до якого зверталися в спірних релігійно-правових проблемах.

МУЛЛА (тур. **молла, араб. мевла – пап**) – мусульманин, духовна особа.

МУЕДЗИН (араб.) – мусульманський духівник, який голосно декламацією з мінарета віршів із Корану закликає віруючих до спільної молитви в мечеті.

ШЕЙХ (араб. **старець**) – титул начальників арабських родів або мусульманських духовних настоятелів, зокрема високопоставлених осіб у братствах дервішів. Цьому титулу відповідає титул “гір”.

ШЕЙХ-УЛЬ-ІСЛАМ (араб. **шейх ісламу**) – титул найвищого духовного настоятеля (великий муфтії).

Особливе місце в ханстві займав великий бей (beylerbeg). Ним був представник роду Ширин і займав перше місце після царевича. Він же був старшим карачі.

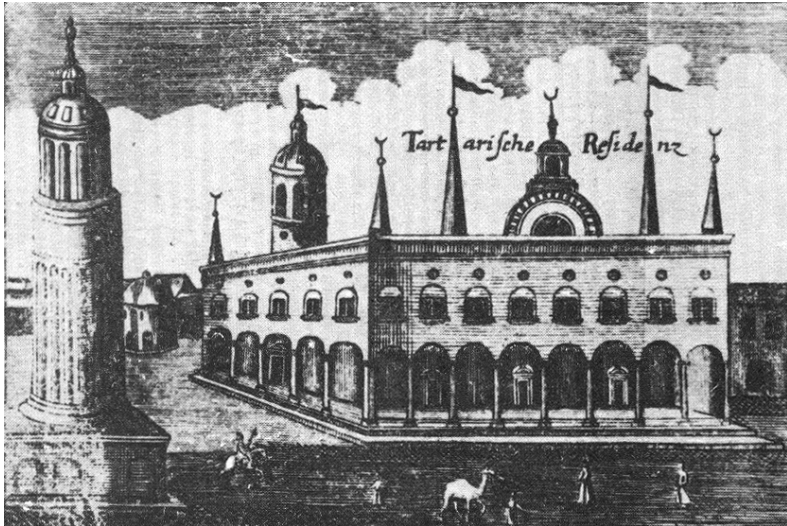
За зовнішню безпеку ханства відповідав Ор-бек (Орбей, намісник Перекопа), він же здійснював постійний контроль за всіма ордами ханства, що мешкали поза межами півострова. На цю посаду призначались то царевичі, то представники роду Кипчак.

Одна з родичок хана, як правило це була мати або сестра, посідала посаду султанши-валіде або ула-султанши. Принци з роду Гіреїв носили титул султана. Решта членів сім’ї – огланів.

Офіційними розпорядниками волі хана були чиновники ханського двору – ат-аги (від 150 до 200 чоловік), кожен з яких виконував певні обов’язки. Прагнучи позбутися залежності з боку бейів і турків, кримські хани в кінці XVI ст. створюють загони ханської гвардії (капикулу), сформовані за зразком турецьких яничарів. Гвардійці були протигаєм феодалній знаті. З них починає формуватися нове служиве дворянство. Тоді ж уведена нова посада при ханському дворі – капігаси, що прирівнювалися до великого візіря в Туреччині.

Кочові орди поза межами ханства (в Лівому Причорномор'ї) очолювали беї – сераскири. Вони нерідко були самостійними в діях і не завжди підкорялися владі хана. Ступенем нижче на соціальних сходах стояли васали беїв і ханів – мурзи (татарське дворянство). Серед залежної частини населення можна виділити улусних татар – кара-татар (чорних), залежне місцеве населення, і на найнижчому ступені стояли раби-невільники.

Особливу групу складало мусульманське духовенство. Іслам вперше прийшов до Криму у 1223 р., коли тут утворився улус Орди. Тоді молодший брат Батия хан Берке (1209-1266 рр.), прийнявши іслам особисто, активно впроваджував його у ханстві. Цей процес посилювався відтоді, як Берке віддав Судак турецькому султанові і турки-мусульмани почали освоювати південне узбережжя. Але остаточне зміцнення позицій ісламу в Криму пов'язане з ім'ям хана Узбека (1313-1342 рр.), який впровадив іслам на півострові як державну релігію. Завершив процес ісламізації Криму легендарний Тімур (1336-1405 рр.), який відкрито спирався у своїй політиці на півострові на іслам і мусульманське духовенство і сприяв всілякому зміцненню *«релігії пророка»* й вимог шариату.

Рис. 8.7. Бахчисарай. Резиденція кримського хана. Гравюра 1687 р.

Після підкорення Криму у 1475 р. турками-османами релігійне життя півострова знаходилось під протекторатом Стамбула. Султан же виступав як халіф щодо мусульман Криму, його вважали ставле-

ником самого Аллаха. Головною персоною серед духовенства Криму був верховний муфтії (Шейх-уль-іслам).

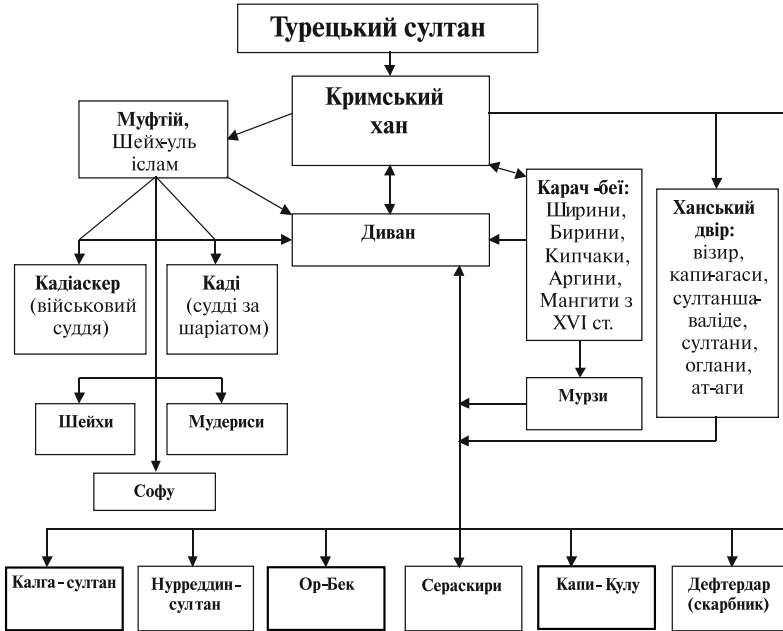
Муфтії жив у Бахчисараї, був тлумачем закону у всіх спірних чи важливих випадках, він призначав чи знімав суддів. Йому належали значні території, які входили до духовного домену, і вакуфні землі, звідки надходили великі прибутки. Далі на ієрархічних сходинках місця займали кадїаскер (військовий суддя), кадї (судді за шариатом), мудериси (відповідальні за навчання у мусульманських школах), шейхи (голови мусульманських братств), софу (послушники братств, або пустельники).

Судили у Кримському ханстві за Кораном чи шариатом (шаріат (араб.) — сукупність релігійних чи юридичних норм, що ґрунтувалися на Корані, мусульманське право). Карали за злочин суворо. Визначати покарання надавали змогу позивачеві, який міг або застосувати помсту («око за око»), або обмежитися стягненням штрафу з винного. Власні суди мали всі іновірці, як християни, так і іудеї.

Найважливіші питання вирішувалися у Державній Раді (тюрк. «Диван»). За даними турецького богослова Евлія Челебі, засідання дивана проходило так: *«...на диван збираються всі капи-кулу (офіцери ханської гвардії) і карачі. З правого боку від хана сидить калга-султан. — ..Зліва нуреддин-султан. Далі з правого боку стоять шейх-уль-іслам (верховний муфтії) і голови трьох мезхабів — муфтії. З лівого боку стоять кадїаскер (військовий суддя), біля нього — міський мулла і 24 кадї. Ханський візир стоїть на ногах, іноді сідає на стороні калги-султана. Далі стоять на ногах ат-аги (чиновники ханського двору), вони прислуговують. А диван-ефенді (служник уряду) стоїть на стороні нуреддин-султана, а також інші правителі і скарбники, мультазіми (відкупники), секретарі дивану, і всі інші писарі стоять на тому боці»*. Окрім хана і головних урядовців, сюди запрошувались представники від ногаїв, беї та мурзи. У дивані вирішували справи внутрішнього управління і зовнішньої політики. Диван був вищою судовою інстанцією. Рішення його, незалежно від кворуму, були обов'язковими для всіх татар. Але відсутність карач-беїв могла паралізувати прийняття рішень дивану. Тому коли карач-беї хотіли заблокувати якусь ініціативу хана, то просто не приходили на збори ради. А без санкції дивана хан не міг зробити жодного важливого кроку.

Таким чином, татарські роди і племена з їх беями і мурзами, хоча й номінально, були у васальній залежності від хана, фактично татарська знать була самостійною і справжнім господарем у Кримському ханстві.

Політична структура Кримського ханства

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Внаслідок низького рівня продуктивних сил Кримське ханство було економічно нерозвинутим. Татарська економіка ґрунтувалася на екстенсивних формах господарства – на кочовому скотарстві, що сполучилося з землеробством, і на позаекономічному присвоєнні шляхом грабниницьких набігів на сусідні країни. У степовій зоні Криму та Причорномор’ї татари вели кочовий спосіб життя. За словами барона С. Герберштейна, татари *«не залишаються довго на одному місці... Стравивши пасовища в одному місці, вони переселяються в інше з дружинами і дітьми, яких везуть із собою на візках»*. Татари кочували окремими селищами (аїлами), а іноді заради безпеки об’єднувалися у великі табори (курені).

За свідченням Михалона Литвина (у 1537 р. їздив як литовський посол до Криму), *«землю, хоча і найродючішу, вони, татари, не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годівлі худоби... У чередах полягає все їхнє багатство»*. Інший сучасник (Мартін Броневський, посол польського короля Стефана Баторія до татар у 1578 р.) повідомляє, що татари *«харчуються кониною, верблюжою, биками, коровами і баранами, яких у них дуже багато.»*

..Простий народ не має хліба, уживає замість нього товчене пішоно, розведене водою, і запиває молоком».

Кочове скотарське господарство татар не могло прогодувати їх, тому вони доповнювали його кочовим землеробством. Зрозуміло, що ні скотарство, ні кочове землеробство не могли забезпечити навіть мінімальні потреби маси татар. Їм доводилося ввозити продовольство з сусідніх країн – з південноруських областей і особливо з Туреччини. Завезення були нерегулярними, бо турки самі мали потребу в привозному хлібі. Тривалі посухи, неврожаї і викликаний ними голод призвели до масового падіння худоби і вимирання населення.

Все це пояснює, чому на першому місці в житті татар найважливішим фактором був позаекономічний спосіб добування – війна. Татари систематично вели війни з метою грабежу сусідніх країн і захоплення полонених, котрих перетворювали в рабів. Так було в XV – XVI ст. Мухамед-Гірей (1515-1523 рр.) доповідав султану: **«Не велиш піти на московського і волоського князя, чим бути сити й одягнути».** Так було й у XVII ст. (домініканський чернець де Люк у 1625 р. писав, що **«ішого заняття, крім війни, вони (татари) не знають».**

Найбільша частка захопленої здобичі, і насамперед полону, дісталась хану, беям і мурзам – до 40%. Тому їм військові походи були особливо вигідні. А малозабезпечені татари розплачувались полоном за борги і менше за всіх вигравали. Таким чином, війни не давали надійного виходу з нестатку, в якому знаходилась основна маса татар-кочівників. Навпаки, війни вели до ще більшого застою в економіці і тільки гальмували розвиток продуктивних сил. У XVI ст. почався процес осідання татар на землю і розвиток у них сільського господарства, насамперед у південному, передгірному і гірському Криму. Цей процес відбувався досить складно. Відомі випадки, коли кримські хани намагалися адміністративними заходами припинити кочування татар і перетворити їх в осілих жителів. Зокрема, Сагиб-Гірей (1532-1553 рр.) наділяв кочівників, що бажали перейти до осілого життя, землями в Криму. Він у примусовому порядку утримував татар від постійного пересування.

Соціальна драбина Кримського Ханства

До початку XVII ст. у Криму остаточно затвердилася як самостійна суспільно-економічна одиниця сільська територіальна громада – джемаат – з колективним землекористуванням, суспільними косовицями і колодязями. Покращилася обробка земель і підвищилася врожайність.

Процесу осідання татар сприяла доступність землі – за мусульманським правом колишні пустоші, на які осідали нові господарі, переходили у їхню власність – **«Хто обробив землю, нею і володіє»**.

Якщо на початку після захоплення Криму турками (1475 р.) економічне життя кримських міст, насамперед Кафи, затихло, то в XVI ст. воно знову набрало силу, а в XVII ст. набагато перевершило рівень генуезьких часів. Економічним центром країни залишалася Кафа з її торговельними зв'язками. Сюди **«з Тїжджаються купці з Константинополя, Азії і Персії»**, – писав про Кафу у 1634 р. перфект міста Дортеллі д'Асколі. Він зображує Кафу **«величезним містом, з населенням у 80 тис. чоловік, що складається з турків(мають у місті до 70 мечетей), греків, вірменів, євреїв»**. Кучук-Стамбулом, тобто маленьким Стамбулом, називали його сучасники. Купців тут приваблювали насамперед невольники, потім хліб і риба. Вивіз продовольства з Кафи був у ті часи досить значним. У середині XVII ст., за повідомленням французького мандрівника Шардена, за 40 днів його перебування в місті туди прийшло більше 400 суден. Очевидно, основну частину хліба, яким забезпечувався Стамбул, складала, як і в XIV ст., пшениця, що вивозилася з Кафи. Велике значення в торгівлі Кафи мала риба. Для однієї тільки Венеції в Кафі, за свідченням Дортеллі, заготовлялось до 200 бочок осетрової риби. А у Крим везли метали (**свинець, мідь, олово, залізо в брусках, сталь і вироби з металу**), **східні тканини, фаянсовий посуд, тютюн, каву й ін.**

Історична довідка

Про древню культуру кримських татар і систему освіти майже нічого невідомо. Прийняття ісламу прилучило їх до духовних цінностей мусульманського світу. У Криму запроваджується арабська писемність, з'являються книги арабських і перських авторів. Освічені люди користувалися великим авторитетом серед татар. Але освіта ніколи не була світською, і керувало нею мусульманське духовенство. 1500 р. хан Менглі-Гірей заснував вище духовне училище (медресе), яке готувало вчених осіб духовного сану. Незабаром такі медресе було відкрито повсюдно. Головними предметами вивчення були арабська мова і філософія. З татарських філософів XVII ст. відомий Абдул-Азіз-Ефенді. Світська література не була в пошані. Виняток становила поезія, розвинена в колах татарської знаті. Історик Магомет-Різа у своєму творі “Сім планет” наводить зразки поетичної творчості Батир-Прєя, Газі-Прєя, Софа-Прєя та інших. Кримські татари рано почали записувати народні пісні. Збереглося багато їх збірок. Але особливо відомі кримські казки й легенди. Живопис і скульптура із зображенням людини і тварин були заборонені Кораном, зате архітектура з елементами рослинного орнаменту процвітала. Яскраве свідчення того – ханський палац у Бахчисарай.

Однак уся ця велика торгівля знаходилася в руках не татар, а турок і західноєвропейських купців. Власне татарська економіка, якщо не вважати работоргівлі, була дуже мало зв'язана з Кафою. Татарське місто як торгово-ремісничий центр сформувалося тільки в XVIII ст. А до того довгий час у татар існувала примітивна форма внутрішньої торгівлі у вигляді базарів, що кочували разом з ордою, складаючи органічну її частину. Базар пересувався разом з купцями і їхніми родинами, разом з ремісниками (за словами безпосереднього спостерігача – венеціанського купця Іосафато Барбаро, що у 1436-1452 рр., жив у Тані, у татарському «*війську є ремісники — ткачі, ковалі, зброярі й інші, і взагалі є всі необхідні ремесла*»), разом з похідною мечеттю, разом зі всім улусом.

Тут, на базарах, почало зосереджуватися татарське ремесло, ще мало розвинене. Тільки в XVII ст. ремісники стали осідати в містах. Кримські ремісники досягали високої якості виробів з металу і шкіри, вовни і дерева, багато з них були дійсними творами мистецтва. Кримські ножі – «пічаки» – славилися по всьому Сходові; партії цього товару досягали 400 тис. штук. Ножі і кинджали Криму цінувалися насамперед за відмінне загартування й елегантну форму клинків. Але не менш приваблювала аматорів і обробка – рукоятка прикрашалася інкрустацією з кістки і рогу, клинки – золотом і срібною насічкою. Такі вироби знаходили збут і в Європі, найбільше у Франції. У Стамбулі було навіть налагоджене виробництво підробок, на які ставилися бахчисарайські і карасубазарські клейма, після чого ціна їх різко піднімалася.

У Бахчисарай виготовлялися і різні види вогнепальної зброї. Особливо славилися карабіни: один бахчисарайський карабін коштував від 15 до 200 піастрів – для порівняння відзначимо, що гарний кінь коштував 30 піастрів. Цього виду зброї тільки на вивіз вироблялося до 2 тис. штук у рік.

Татарські міста, що виникли на межі передгірних і степових районів Криму ще в XVI ст., у наступні два століття завдяки торгівлі й осілому ремеслу швидко росли. Найбільш великими серед них стали Бахчисарай – столиця Кримського ханства, Карасубазар (нинішній Білогорськ). Піднявся Гезлев (нинішня Євпаторія) – єдиний татарський порт, куди приходили кораблі з Малої Азії і Стамбула.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

З відділенням Кримського Улусу від Орди і утворенням Кримського ханства між Кримом і сусідніми країнами відразу ж зав'язались жваві дипломатичні відносини. Кримське ханство впливало на політичне життя регіону – Московської Русі, Польщі, Литви, Великої Орди, а з 1475 р. – Туреччини і ще цілого ряду держав.

Перші правителі Криму – Хаджі-Девлет-Гірей та Менглі-Гірей – вважали своїм головним завданням у зовнішній політиці боротьбу за

зміцнення незалежності. У цій боротьбі кримські хани шукали підтримки ззовні. Хаджі-Девлет-Гірей головним союзником вважав Велике князівство Литовське і Королівство Польське, а також Київське князівство часів правління Олександра (Олелька) Володимировича (1455 – 1470 рр.). Як писав Ян Длугош, «...Хаджі-Гірей оберігав спокій руських земель, стримував своїх татар від розбійних нападів...»

Наступний кримський правитель Менглі-Гірей спочатку так, як і батько, вважав своїм головним союзником Литву і Польщу. **Встановлення над Кримським ханством протекторату Туреччини у 1475 – 1478 рр. з її планом розгортання експансії у Східній Європі перетворило Менглі-Гірея на ворога як Польщі, так і Литви.** Використовуючи древню мудрість «ворог мого ворога – мій друг» і розуміючи, що для Москви і Криму послаблення і ліквідація Великої Орди була б необхідною умовою дальшого розвитку обох держав, Менглі-Гірей і Іван III підписали весною 1480 р. угоду, в якій вказувались головні вороги обох держав: для Криму це був хан Великої Орди Ахмет (і Москва зобов'язувалась допомогти на випадок нападу Орди на Крим), а для Москви – литовський великий князь Казимир IV (Крим мав надати допомогу Москві на випадок литовсько-руської війни). **Так утворилося два протиборствуючі союзи: Литва – Велика Орда і Крим – Москва. Фактично, Східна Європа була розділена на два ворожі табори, що постійно перебували у політичній конфронтації.**

Такий стан речей залишався незмінним до початку XVI ст. За цей час Менглі-Гірей значно розширив кордони ханства, послабив Литву і Польщу та завдав нищівної поразки хану Великої Орди Шіх-Ахмату, внаслідок чого Велика Орда як впливова політична сила припинила своє існування. Фактично Кримське ханство стало наймогутнішою татарською державою у Східній Європі. Ці зрушення у геополітичній ситуації потягли за собою зміну зовнішньополітичної орієнтації кримської правлячої еліти. У цей час у Східній Європі, окрім Кримського ханства, існувало ще декілька інших татарських держав, що утворились на уламках Орди – Казанське, Астраханське ханства, Ногайські орди і Касимівське князівство. Підкорення їх і створення кримської імперії стало головним завданням кримських ханів. Але цим планам не судилося здійснитись. На заваді стало Велике князівство Московське, що теж претендувало на гегемонію у Східній Європі і, зокрема, на спадщину Улусу-Джучі. Розгром Великої Орди виявився поворотним пунктом у відносинах між Московією і Кримом, союзники поступово стали перетворюватися на непримиренних ворогів. Пояснення цих змін визначає К. Базилевич: «Дружні відносини Менглі-Гірея до московського великого князя значною мірою залежали від небезпеки, що загрожувала кримському хану з боку його найлютіших ворогів – Ахмєатових дітей». **Остаточний розпад Великої Орди і втеча до Литви Шіх-**

Ахмата усували цю небезпеку і розв'язували Менглі-Гірею руки для вільних дій».

Поступове погіршення стосунків припало на кінець першого десятиліття XVI ст., а в 1519-1520 рр. вилилось у відкрите протистояння, приводом для якого стала боротьба за казанський «стілець», де і Крим, і Москва хотіли мати своїх ставлеників. Перемогу у цій боротьбі здобуло Кримське ханство, якому вдалося у 1521 р. за допомогою військового перевороту посадити в Казані брата кримського хана Махмет-Гірея Сагиб-Гірея і понищити землі Великого князівства Московського аж до Москви. У цій боротьбі союзником Гіреїв виступила Литва, а Москву підтримали Астраханське ханство і Ногайські орди. Османська імперія, що ворогувала з Польщею і Литвою, не підтримала планів Махмет-Гірея. Отже, цей кримський хан своєю самостійною зовнішньою політикою увійшов у пряме протиріччя зі своїм сюзереном — турецьким султаном. Це призвело до конфлікту між Кримом і Туреччиною, до якого втрутилися і Польща, і Литва, і Москва. Все це разом сприяло політичній кризі в Кримському ханстві в 20-30-х роках XVI ст. У цей період у Криму йшла громадянська війна. Представники династії Гіреїв за підтримки Оттоманської Порти, Литви і Москви боролися за владу. В ході цієї боротьби землі Кримського ханства, спустошені заволзькими (астраханськими) і ногайськими татарами (союзниками Москви), а також Литовськими військами, занепали. Значно впав авторитет Криму на політичній арені.

Ослаблення Кримського ханства у Східній Європі і нездатність проводити самостійну зовнішню політику призвело до того, що Крим став слухняним проповідником ідей Османської імперії. Порта в одних випадках кидала в бій войовничий Крим, пропонуючи йому військовим шляхом вирівнювати сили східноєвропейських держав, в інших — зверталась до засобів мирної дипломатії.

Початок другої третини XVI ст. став поворотним етапом в історії відносин Криму, Порти, Москви, Литви, Польщі. Поки Кримське ханство і Османська імперія бачили для себе основну небезпеку в існуванні союзу між Польщею, Литвою і Великою Ордою, а також у тісній співпраці Польщі, Угорщини і Чехії, вони активно співпрацювали з Московською Руссю, справедливо вважаючи, що саме вона здатна протистояти подальшому посиленню Польщі і Орди. Але як тільки Велика Орда, власне кажучи, перестала існувати, і внаслідок цього польсько-ординський союз розпався, перед Кримом і Портою виникла необхідність припинити атаки на Польщу і Литву і форсувати наступальні операції проти Московської Русі.

Таким чином, зовнішньополітичний курс Кримського ханства щодо Москви різко змінився. ***Від активного союзу з Московією Крим переходить до паралельної підтримки Москви і Вільно. Тобто: розоряє Литву у союзі з Московією, а Москву — в союзі із Литвою.*** Цей зовнішньопо-

літичний курс Кримське ханство і Османська Порта, без істотних змін тримали до останніх днів Кримського ханства.

ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ, ЯСИР

З другої половини XV ст. між Доном, Верхньою Окою і лівими притоками Дніпра і Десни залягла широка і пустельна степова смуга, відома протягом наступних століть під назвою *«Дике Поле»*.

Територія ця не належала нікому. Як писав на початку XVI ст. кримський хан у листі до польського короля, *«Дике Поле – земля ні польська, ні татарська, хто міцніший, той її і тримає»*.

Кримські і ногайські татари в XV і на початку XVII ст. протоптали по Дикому Полю сакми (по-тат. «шляхи»), якими ходили на Україну, везли до Криму награване добро й гнали ясир на невільничі ринки.

Муравський шлях починався в кримському степу і вів по межиріччю Дніпрового і Донського водозбору від Перекопу до Тули. Коли наприкінці XVII ст. почалося заселення степів, татари уникали цієї сакми. Нею користувались тоді лише запорозькі козаки і купецькі та посольські каравани. Від Муравського шляху відділялися *Ізюмський і Кальміуський*. Кальміуська дорога вела вздовж узбережжя Азовського моря і перетинала р. Кальміус і Сіверський Донець недалеко від міста, де в нього впадає річка Борова. Далі Кальміуська сакма проходила через Ізюмський район, а на Курщині біля міста Лівни з'єднувалась з Муравським шляхом. Ізюмський шлях починався на захід від міста Оскола і вів по території сучасних Харківської та Білгородської областей. *На Правобережну Україну й далі татари йшли Чорним, Польським, шляхом або Шпаковим шляхом*, що одержав свою назву від Чорного лісу, по якому він і проходив. Починався шлях від Керван-Юль (Караванної дороги) і йшов до Бугу через річку Синюху на Торговицю, мимо Умані на Львів, Люблін, Пулаву, Варшаву. *У бік Львова йшли ще дві сакми: Кучманська і Волоська.*

Тими шляхами татари йшли в Україну. *З 1450 – 1556 рр. було здійснено 86 великих походів на українські землі з метою пограбування, а з 1600 по 1647 рр. – 70.*

Протягом кількох століть у кримських татар склався цілком певний стереотип мислення, де слов'янам відводилася роль «дійних корів», які просто були зобов'язані ділитися з ними всіма своїми прибутками. Відповідальність за свої військові напади, що вважались у татар цілком героїчним вчинком, власті покладали на потерпілу сторону, звинувачуючи її у неувазі до своїх потреб.

Префект Кафи Дортеллі д'Асколі (1634) повідомляє, що *«татари починали свої розбійницькі походи двічі на рік, виступали приблизно до 100 тис. чоловік, направляючись або в Польщу, або в Московію, або в Черкесію... Ідучи на війну, ... кожен вершник бере з собою принаймні двох коней, одного веде на приводі для поклажі і полонених, а на другому сидить сам»*.

Рис. 8.8. Татарські шляхи

За свідченням Евлія Челебі, хан очолював військо, в якому нараховувалось 100 тис. чоловік; якщо в похід виступав кага-султан, то війська було 50 тис. чоловік; нурредин-султан вів 40 тис. війська; султани мали під своїм началом 30 тис. війська.

Особливо Е. Челебі виділяє «беш-баш» — летючі шайки на чолі з мурзами і беями, які набігали загонами по 10 тис. чоловік. Вони влаштовували набіги майже щомісяця, а пограбувавши і захопивши здобич, поверталися на свою територію (1 тисячею воїнів командував мінк-баша, 100 — юз-баша, 10 — он-баша). За рухливістю татарська кіннота не мала рівних у Європі. Вирушаючи в похід, кожен татарин вів на повіді ще двох-трьох коней. Пересідаючи з одного на іншого, за день він міг подолати до 120 км (це 3-4-денна норма європейського вершника). Слабкою стороною кримського війська була недосконала вогнепальна зброя, у першу чергу гармати. Тому спроби кримців штурмувати укріплені міста, як правило, закінчувалися невдачею. Епізодичні присилання з Туреччини яничарів з гарматами і пищалями не змінювали загального стану.

Боплан писав, що татари «озброєні шаблею, луком, сагайдаком, наповненим 19 або 20 стрілами, з ножом за поясом; при них завжди кремінь

для добування вогню і 5-6 сажнів ремінних мотузок, щоб зв'язувати полонених... Татари йдуть фронтом по 100 вершників у ряд, що складає 300 коней, тому що кожний татарин веде з собою по двоє коней, що йому служать для зміни... Їхній фронт займає від 800 до 1000 кроків, захоплює, таким чином, більше 3 або 4 великих миль, якщо шеренги їх тримаються тісно. Інакше вони розтягуються більш, ніж на 10 миль. Це дивне видовище для того, хто бачить уперше, тому що 80000 тисяч татарських вершників мають більше 200 тисяч коней. Дерев не настільки густі в лісі, як коні в полі, і здалеку здається, начебто якась хмара піднімається на обрії, що постійно зростає при наближенні, наводячи жах на найсміливіших».

Проникнувши на територію України, татари 2-3 дні відпочивали неподалік кордону. Потім орда розподілялася на три загони, які йшли у різних напрямках. Відтак ці загони розподілялись на дрібніші і знову розходились в різних напрямках. Таким чином, татари оточували поселення з чотирьох боків, забирали здобич (людей, худобу, майно) і, навантажені, повільно відступали. Згодом в умовному місці збиралася разом і відходили до Криму.

Перший великий напад кримські татари вчинили влітку 1474 р. на Поділля і Галичину. Через кілька років татари спустошили міста Східного Поділля. Становище ще більше погіршилося, оскільки московський цар Іван III, уклавши угоду з Менглі-Гіреєм, підштовхував його до вторгнення. 1 вересня 1482 р. татари увірвалися до Києва.

Особливо страхітливих масштабів набрало руйнування України наприкінці XV – у першій чверті XVI ст. Окрім татар, у травні 1498 р.

Історична довідка

ВІЙНИ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ СУПРОВОДЖУВАЛИСЯ ПОСТІЙНИМ ВИКРАДЕННЯМ НАСЕЛЕННЯ, ГРАБЕЖАМИ ТА ЗНИЩЕННЯМ МАЙНА. Це однаково стосувалося і азійської, і європейської частини континенту. Грабіж був неминучим супутником війни, і здобич слугувала засобом відшкодування нанесених втрат.

У Європі за короля Генріха V (1413-1422) почалося регулювання норм військової здобичі: грабежі обмежувалися безпосередніми потребами війська. Було заборонено брати худобу, рубати плодові дерева. У 1427 р. Габсбурги встановили принцип розподілу продовольчих продуктів, заборонили підпалювати житло та майно ворога. У 1527 р. Фердинанд I уточнив це правило: про початок грабежу повідомляв командир, не захоплене повністю місто підлягало грабуванню. Артилерійські гармати і вся зброя, а також дзвони розглядалися як сировина для відливу гармат і конфісковувалися. У тому ж році Мартін Лютер оголосив, що “здобич і платню ми візьмемо у негідних людей, дякуючи Божій милості і доброти”. Середньовічні схоласти і гуманісти XVI ст., не заперечуючи самого принципу грабежів і викрадення населення та худоби, наполягали лише на тому, щоб не страждали невинні: священники, ченці, паломники, іноземці і торговці, які опинилися в зоні військових дій, а також жінки і діти, яких брали в полон задля того, аби отримати викуп.

Кордон між Європою і Азією, який співпадав у Середні віки з кордоном території кочівників і осідлого населення, був ареною безкінечних воєн, що супроводжувалися грабежами і захопленням полонених. Подібні війни були умовою існування кочових громад, а набіги – звичайним явищем в житті Кримського ханства, і головний матеріальний інтерес полягав у захопленні полонених – майбутніх рабів.

вперше напали на Галичину підрозділи турецької армії, які доценту її зруйнували, забравши в полон близько 100 тис. люду. У 1500 р. загони татар пройшли Брацлавщиною, Волиню, Берестейщиною, Галичиною, Люблінщиною та Сандомирщиною, спаливши багато міст і захопивши близько 50 тис. українських і польських бранців.

Венеціанський посланник Джованні Карраро у 1578 р. писав, що **«потребу в рабах задовольняють переважно татари, що кожного року ходять на полювання за людьми, як в області Московську і Подільську, так і у землю черкесів (Україну)»**.

Частина істориків вважає, що торгівля живим товаром була винаходом не татар, вони її перейняли або від кримських аборигенів, або від слов'янських сусідів. Дослідник В. Возгрін зазначав, що ні в XVI ст., ні пізніше походи з метою здобичі не вважалися чимось непристойним не тільки у Криму, а й у суміжних країнах. Козаки Богдана Хмельницького разом з татарами Іслам-Гірея розоряли оселі жителів Польщі, палили міста і забирали з собою тисячі невольників на продаж. Науковець пише, що набіги козаків не припинялися й у XVIII ст., коли їхня здобич у Литві досягала десятків тисяч людей. Цю точку зору поділяє і Мустафа Джемілев, голова Меджліса кримських татар. Він вважає, що кримських татар використовувала у своїх геополітичних планах Туреччина, і саме вона повинна відповідати за наїзди за ясиром, оскільки для татар це був засіб отримати необхідний товар і гроші шляхом обміну. Однак **більшість істориків вважає ясир великим лихом для слов'янських народів, зокрема українців**, як найближчих сусідів кочівників.

«Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI ст., ані походи Бату, – підкреслював Михайло Грушевський, – не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтенсивністю своєю руйніним наслідкам сеї нової грози ...»

Тисячі і десятки тисяч полонених татари відправляли у Крим, на невольницькі базари в Газлев (Євпаторію) і Кафу (Феодосію). Ідучи в похід, татарські мурзи укладали договір з турецькими купцями, зобов'язуючись доставити визначену кількість невольників. М. Литвин, відвідавши Крим у середині XVI ст., наводить слова одного жителя Криму, який, бачачи полонених, запитував його: «Осталось ли еще сколько-нибудь людей в вашей стране или их уже совсем нет?»

Наприкінці XV ст. (після захоплення османами генуезької Кафи) і на початку XVI ст. Кримське ханство було одним з основних поставальників рабів, яких захоплювали під час безперервних набігів, причому жива здобич слугувала і як винагорода за військові подвиги.

Основним центром торгівлі рабами була Кафа. Тільки 1474 – 1477 рр. митні прибутки від цієї діяльності досягли 360 000 акче або 8 тис. золотих дукатів (дані Х. Іналджика). Протягом XVI – середини XVIII ст. у Кафі в середньому продавалося 17 тис. рабів у рік. На кінець

XV ст. ціна раба-слов'янина досягла 250 акче або близько 4 золотих дукатів.

Ні в Кафі, ні в інших османських портах Криму полонені не затримувалися. Їх продавали в Османську імперію, Єгипет, Європу. Частина жінок залишалися в Криму як наложниці. Аби невільники не втікли, їх заковували в кайдани, поміщали в ями, підрізали підошви ніг і посипали рубаним кінським волоссям, вирізали частину гомілки і вставляли тоненьку паличку.

У той же час невільники, поки вони не були продані за моря, могли бути звільнені шляхом викупу або обміну на полонених татар. За багатих викуп платили родичі або купці, які відвозили нещасних у рідні краї, де в свою чергу отримували відповідну нагороду. Згідно з повідомленням С. Герберштейна, **«полонені змушені служити рабами шість років підряд, по закінченню яких вони ставали вільними, але з країни виїхати не могли»**. Правда, досліднику В. Сирочковському вдалося натрапити лише на одну згадку – на козака, який в 1525 р. «відпрацював» і отримав свободу.

Був ще один спосіб звільнення з кримського полону – перехід на службу до кримчаків. Жінкам, які народжували дітей від татар, також давали свободу, але без права залишати півострів. Недаремно в XVI-XVII ст. склалося прислів'я, що кримський татарин лише з батьком і начальником говорить татарською. З муллою він говорить арабською, з матір'ю польською, а з бабусею – українською.

Отже, з кінця XV-XVI ст. ясир стає головною причиною для кримчан. Це було зумовлено тим, що економіка ханства розвивалася на екстенсивній основі і не могла забезпечити ні потреб держави, ні прожиткового мінімуму населення. Крім того, торгівля невільниками була чи не єдиним джерелом виплати податей, накладених на кримське населення турками.

Кримські набіги були умовою процвітання і існування не тільки кримських татар та італійських колоній, але й Османської імперії. Х. Іналджик у 70-ті роки XX ст. так писав про роль рабства в економіці Порти: **«Рабство... було важливим для Османської імперії інститутом. Не тільки державні організації, але й різноманітні сегменти економіки – шовківництво, аграрне господарство, торгівля, а також обширне домашнє господарство вищого класу – все засновувалося на рабстві. Необхідно підкреслити, що все залежало від регулярного широкомасштабного**

Історична довідка

Географ С.Л. Рудницький (1877-1937 рр.) писав, що в XVI-XVII ст. в Україні панували такі ж політико-географічні відносини, як у XIX ст. на Східному узбережжі Африки, аж до того часу, поки європейські держави не поклали край работоргівлі. Ця «африканська» обставина, що склалася на сотню літ раніше, ніж в Африці, дає нам розуміння того, яким страшним політичним і культурним гальмом було татарське лихоліття.

постачання рабів ззовні, оскільки рабство в мусульманському суспільстві могло підтримуватися лише за допомогою ввозу».

Тому походи по ясир в Україну велися незалежно від офіційних міждержавних відносин між Кримом, Польщею, Портою, Литвою та Москвою. Звичайно, за таких умов розгортається збройне протистояння населення України та Криму. На жаль, ця боротьба надовго стала бар'єром для порозуміння жителів України та Криму.

